

MEGYESI BOLDIZSÁR

POLGÁROSODÁSVITA HÁROM ÉVTIZED TÁVLATÁBÓL:

áttekintés a mai mezőgazdasági üzemek
tulajdonosainak társadalmi háttéréről Magyarországon

**...a mai magyar
mezőgazdaság
legnagyobb és
legerősebb szereplőinek
jelentős része nem a
klasszikus háztájiból
nőtt ki, hanem külső,
nem a
mezőgazdaságban
megkeresett tőkét
fektetett be ebben az
ágazatban.**

Bevezető

■ Írásom a mezőgazdasági termelés átalakulását mint polgárosodási, középosztályosodási folyamatot kívánja elemezni magyarországi kontextusban. A parasztpolgárosodás kérdése két okból érdekes kérdés napjainkban is. Egyrészt távolabbról, történeti perspektívából szemlélve, másrészt a vidéki térségek megélhetési viszonyait elemezve. A polgárosodás problémáját a második világháborút megelőző időszakban jobbra a szociográfiai irodalom tárgyalta.¹ A szerzők központi kérdése az volt, hogy miként lehet javítani a vidéken akkor jobbra gazdálkodásból élők helyzetét. Milyen lehetőségei vannak a földosztásnak, és az kivezet-e a nagybirtokrendszerből, és létrejön-e egy másik életforma, felváltja-e a paraszti gazdálkodást egy másfajta gazdálkodás? Amint később bemutatom, a paraszti életforma már a múlté, de a polgárosodás kérdése a vidéki térségek mai helyzetének megértése szempontjából is elemzésre érdemes kérdés maradt. Mi a szerepe ma a mezőgazdaságnak a vidéken élők megélhetése biztosításában, azt feltételezve, hogy a stabil gazdálkodói réteg erősíti a vidéki társadalmat.

Ezek a kérdések túlmutatnak a pusztán tudományos érdeklődésen. A polgárságvita végző soron visszavezethető arra, hogy a gazdálkodói tevékenységet a bourdieui értelemben vett (öröklött) habitushoz köthető mindennapi gyakorlatok vagy az autonóm egyéni döntéseket

feltételező vállalkozói magatartás jellemzi-e inkább. Szintén kapcsolódik ahhoz a még több gyakorlati problémához köthető kérdéshez, hogy mi befolyásolja jelenleg a gazdálkodók közti együttműködés lehetőségeit, a társulások kialakítását vagy még tágabban a helyi (vidéki) közösségek ellenálló képességét. Két kérdés tehető fel ezzel kapcsolatban: mekkora a gazdálkodás szerepe a vidéki középosztály kialakulásában, valamint hogy a mezőgazdaság átalakulása mennyiben tekinthető polgárosodási folyamatnak, abban az értelemben, ahogy ezt a nyolcvanas években használták az akkori vita résztvevői. Ehhez kapcsolódó kérdés, hogy folytonos gazdálkodói hagyományokat látunk-e, azaz a rendszerváltozás előtti gazdálkodók utódai-e, akik ma mezőgazdaságból élnek.

A fenti két alapkérdésből jelen tanulmányban csak a második bontható ki. Az első kérdés, hogy mi ma a mezőgazdasági tevékenység szerepe a helyi társadalmakban, illetve hogy képes-e akár gazdasági, akár kulturális értelemben a helyi középosztály vidéki jelenlétét – azaz a helyben élők autonómiáját – erősíteni a gazdálkodásban való aktív részvétel, túlmutat jelen tanulmány keretein. Ahhoz, hogy kielégítő választ próbáljunk adni erre a kérdésre, nemcsak a gazdasági hatásokat,² hanem a mezőgazdaság helyi közösségre,³ kultúrára,⁴ a helyi identitásra és imázsra gyakorolt hatását is elemezni kell.⁵

A másik kérdés, hogy a mai magyar mezőgazdaság szereplői hol helyezkednek el a polgárosodás folyamatát vizsgálva, milyen tényezők a meghatározók az agráriumhoz való kapcsolódásukban, miként és mióta foglalkoznak mezőgazdasággal. Ebben a tanulmányban ezt a kérdést állítjuk a középpontba. Arra keressük a választ, hogy ma Magyarországon a különböző gazdaságok vezetői és a gazdálkodók mióta foglalkoznak mezőgazdasággal, milyen hagyományokra építenek, és ezek a tényezők milyen összefüggésben vannak a jelenlegi gazdálkodói gyakorlatukkal.

Elméleti háttér

■ Írásom elméleti hátterét a parasztság eltűnését tárgyaló irodalom és a nyolcvanas évek parasztpolgárosodását tárgyaló irodalom adja. Molnár Ágnes egyik írása alapján röviden vázolom azokat a folyamatokat, amelyek eredményeként eltűnt a történelmi, majd a néprajzi parasztság is, a nyolcvanas évek polgárosodásirodalma alapján pedig vázolom a rendszerváltozás előtti második gazdaság vidéki társadalomban betöltött szerepét övező vitákat.

A paraszti társadalom mibenlétéről folytatott vita jelentősége, hogy a szerzők az agrártársadalom változásait leírva a polgárosodás felé vezető út egyik állomásának tekintik a paraszti társadalmat. De mint arra Molnár Ágnes rámutat: „az egyes kutatók álláspontjainak összehangolása [...] nem sikerült eddig, mert két szinten nem tisztázták egymással nézeteiket”,⁶ azaz, hogy az 1848 utáni átalakulást tekintik-e a parasztság korának, avagy az „archaikus paraszt” idejét. Molnár írásában amellet érvel, hogy a feudális társadalom megszűnésétől kezdve, ahogy „a környező társadalom rendies jellege oldódni kezd”,⁷ már nem beszélhetünk parasztságról, de ezt – érvel Molnár – egy hosszú korszak, az „identitáskeresés” korszaka követi, amelyet pedig a néprajztudomány a parasztság klasszikus korának tekint. A meghatározás problematikáját a folyamatra, a polgárosodásra koncentrálva – Sárkány Mihály definíciója nyomán – kívánja meghaladni a szerző, és amellet érvel, hogy a paraszt és a polgár vonásai még hosszú korszakokon át keverednek, így mindig az adott közösség és

korszak kontextusától függően érthető meg, mi a paraszt.⁸ Molnár meghatároz azonban egy időszakot, a kollektivizálást, amelyet követően nem beszélhetünk parasztságról, mivel a társadalmi szerkezet eme jelentős változása átalakította az egyén mindennapi gyakorlatait, és új folyamatokról: a közép rétegesedésről, a polgárosodásról, illetve a kistermelői létből való kikerülés esetén a proletarizációról beszél.⁹

A hetvenes-nyolcvanas évek vidékkel, agrárszereplőkkel kapcsolatos kutatásai – induljanak bár még oly különböző elméleti alapokról is – amellet érvelnek, hogy az agrártársadalom jelentős rétegei átmeneti státusban vannak. Ezeket Juhász Pál „parasztpolgárnak”,¹⁰ Szelényi Iván „parasztmunkásnak”,¹¹ Márkus István „utóparasztnak”,¹² Kovách Imre pedig „közép rétegesedő társadalmi csoportnak” nevezi.¹³ Amint Molnár is kimondja, a téesszervezés a vidéki struktúrák olyan jelentős megváltozásával jár, amely kikényszeríti a mindennapi gyakorlat változását. Ez Bourdieu habituselméletét elfogadva azt is feltételezi, hogy a társadalmi szerkezet és a gyakorlatok közötti „közvetítő” egyéni habitus is alapvetően megváltozik.¹⁴ A habitus megváltozásával pedig a gazdálkodást meghatározó tényezők is megváltoztak.

Abban tehát konszenzus született a társadalomtörténészek között, hogy ma már nem lehet parasztságról beszélni, és hogy a gazdálkodás esetleges habitushoz köthető elemei gyengülnek. Kovách, Juhász és Márkus egyebek mellett azt a kérdést elemzik, hogy mely elmélettel érthető meg a kisüzemi gazdálkodás.¹⁵ Mekkora a szerepe a nyolcvanas években a mezőgazdasági melléküzemek működtetésében a megszokott gyakorlatok követésének, és mekkora a gazdasági számításnak. A szerzők amellet érvelnek, hogy a nyolcvanas években egy vállalkozóvá válási folyamatot figyelhetünk meg. Ebben a korszakban a gazdasági mentalitás terén lezajló változások, a vállalkozói magatartás kifejlődése a meghatározó folyamatok. Ezek egyszerre zajlottak az „individualizációval” és az ehhez köthető mentalitásbeli változásokkal, az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségekkel (pl. földesúri alattvalóból a nemzet tagjává váló egyén), az életmód és a mentalitás „polgári” formáinak és értékeinek (pl. polgári otthon, családtervezés) általánossá válásával.¹⁶ Juhász Pál a polgárosodás négy mozzanatát emeli ki. Az első szerint az egyén saját megoldást keres a munkamegosztásba való bekapcsolódásra; a másodikban Juhász azt hangsúlyozza, hogy a közösségben saját tevékenysége révén kíván fontossá válni az egyén, a harmadik a vállalkozás mozzanata; a vállalkozás során az egyén a munkáját és a valódi tétet jelentő tőkét kockáztatja, végül pedig a negyedik mozzanat, hogy képes-e az egyén az eleve adott közösségtől elszakadni és önállóan társulni. „*Polgárról akkor beszélhetünk, ha mind a négy dimenzióban tudatos szerepvállalás alakul ki*” – foglalja össze Csité.¹⁷ Kovách ezzel szemben inkább egyfajta közép rétegesedésben látja a kistermelés társadalmi hatását, a polgárosodást pedig egy szűkebb társadalmi csoport sajátosságának, korlátozott folyamatnak véli. Amellet érvel, hogy a mezőgazdasági kisárutermelés jövedelme biztosítja a legszegényebb társadalmi csoportok életszintje fölé emelkedést az abban részt vevőknek, a mezőgazdasági kisárutermelés pedig a közép rétegbeli pozíciót biztosítja.¹⁸

Dupcsik pedig arra mutat rá, hogy a második gazdaságba való bekapcsolódást meghatározták azok a hálózatok, amelyekbe beágyazódtak a helyi gazdálkodók, a rendszerváltozást követően pedig a hálózatok felbomlása is hozzájárult a mezőgazdasági kisüzemek, a klasszikus háztáji átalakulásához.¹⁹ Ezek a téeszék

felbomlásával és a mezőgazdaság radikális átalakulásával együtt meggyengültek, és mint az alábbiakban bemutatom, ez alapjaiban rajzolta át a mai magyar mezőgazdaságot és a vidéket.

Elemzésemben a fenti szempontok alapján vizsgálom a mai Magyarországon a gazdálkodók tevékenységét. Elemzem, hogy miként kapcsolódnak be a munkamegosztásba, miként vesznek részt a helyi közösség életében, milyen gazdasági tételek kapcsolhatók a tevékenységükhöz,²⁰ milyenek a kapcsolataik a szűkebb közösségén kívül; hogyan kapcsolódnak más gazdasági szereplőkhöz,²¹ és ezek a különbségek milyen mintázatba rendeződnek.

Módszertan és empirikus anyag

■ A tanulmány két korábbi OTKA-kutatás (*Földből élők, Agrárpolitikák hatása*) empirikus adatait felhasználva készült. A kvantitatív elemzés alapja egy olyan adatbázis, amely 2013-ban, Magyarországon 1000 életvitelszerűen gazdálkodásból élő vagy mezőgazdasági vállalkozást vezető személy megkérdezésével készült. A kutatás során egyebek mellett a jelenlegi és a korábbi gazdálkodásról tettünk fel kérdéseket.

A kvalitatív adatokat ugyanezen kutatások során a Zalaszentgróti, Hajdúnánási és Fonyódi járások területén gyűjtöttük kollégáimmal, ez az elemzés pedig az itt készült esettanulmányok²² és interjúk másodelemzésére támaszkodik. A félig strukturált interjúk²³ 2014 és 18 között készültek. Az interjúk általában az interjúalanyok otthonában, ritkábban egy irodában készültek, átlagosan 45-100 perc hosszúak, a beszélgetést magnóval rögzítettem, majd gépelés után tartalomelemzést végeztem.

A kvantitatív felvétel adataiból nyert eredményeket és a kvalitatív kutatás során készült esettanulmányok és félig strukturált interjúk elemzését együtt mutatom be. Ennek során arra teszek kísérletet, hogy pontosabb képet rajzoljak a különböző gazdálkodókról, gazdaságtípusokról. A kvalitatív adatoknak köszönhetően olyan gazdaságtípusok is leírhatók, amelyeket a nagymintás felvételben éppen a ritkaságuk, a kis elemszámuk miatt nem lehet megtalálni.

Gazdálkodói gyakorlatok: megszokás és vállalkozás közt

■ Írásom alábbi részeiben a kvantitatív adatok alapján bemutatom, hogy a mai gazdálkodók életében mekkora szerepe van a családi hagyományoknak, hogy melyek a jellemző gazdálkodási előzmények, és e szempontok alapján milyen különbségek láthatók a gazdaságok között. Ezt követően pedig egy a mai gazdaságokat bemutató tipológiát mutatok be. A célja ennek a csoportosításnak, hogy megragadhassam a gazdaságok közötti különbséget, és feltárhassam a gazdálkodás motivációit, a gazdálkodási előzményeket, hagyományok szerepét a gazdálkodási gyakorlatban, illetve a vállalkozói magatartás jegyeit. Szintén segíti a tipológia a helyi közösséghez tartozás részleteinek megértését. Ugyanakkor néhány jobban mérhető változóval érzékeltethetők az egyes típusok gazdasági lehetőségei, azok jelentősége, elterjedtsége a mai magyar mezőgazdaságban.

A tipológiaalkotás során egyszerre alkalmaztam kvantitatív és kvalitatív módszereket. A kvantitatív elemzés során a gazda kora, a gazdaság mérete és a gazdálkodási profil alapján hoztam létre csoportokat, a kvantitatív elemzés során pedig számos további tényezőt elemezve finomítottam a csoportokon, és

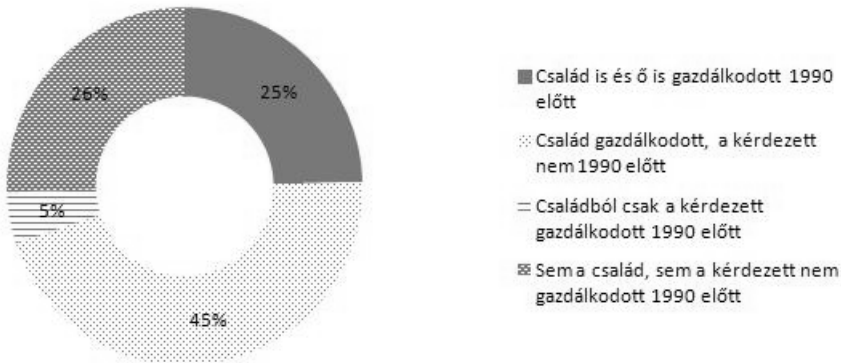
további alcsoportokat tudtam megtalálni és jellemezni. A többféle módszer együttes használata segít megérteni a gazdálkodói hagyományok, a választott természetstechnológia közötti összetett kapcsolatokat, a piaci viszonyok alakulását, a gazdaság helyzetének változásait és adott esetben ezek hatását az esetleges közösségi szerepvállalásra.

A rendszerváltozást megelőző gazdálkodói tapasztalatok

■ Az alábbi ábrán a mai vidéki Magyarországon gazdálkodók családi előzmények szerinti csoportosítása látható. Az egyéni és a család gazdálkodási előzményeit elemezve azt láthatjuk, hogy a mai gazdálkodók negyedére igaz, hogy a családjuk is és önmaga is gazdálkodott 1990 előtt, 45% esetében azt látjuk, hogy a gazdálkodásnak vannak hagyományai, a kérdezett azonban csak később kezdett gazdálkodni. 5% azoknak az aránya, akik maguk kezdtek gazdálkodni a rendszerváltozást megelőzően, de a családjukban, azaz a szüleik közül senki sem gazdálkodott. 26% pedig semmilyen korábbi gazdálkodói múlttal nem rendelkezik. Ennek alapján azt láthatjuk, hogy a mai gazdaságok vezetői, a mai gazdálkodók valamilyen korábbi családi tevékenység (70%) vagy saját tevékenység révén (30%) kötődött a mezőgazdasághoz a rendszerváltozást megelőző időszakban is.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a rendszerváltozás után megnyílt bizonyos csoportok számára a mezőgazdaság: a minta valamivel több mint negyede számára az agrártevékenység volt annyira vonzó, hogy ebbe mindenféle korábbi családi vagy egyéni tapasztalatok nélkül belevágjon, miközben más adatokból tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelők száma folyamatosan csökken.²⁴ A továbbiakban azt elemzem, hogy a gazdálkodói hagyományok és a jelenlegi gazdálkodás között milyen összefüggések vannak.

1. ábra. Tipológia a gazdálkodás előzményei alapján

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján

Az alábbi táblázatban a gazdálkodási előzmények és a gazdaság jellemzői közötti összefüggéseket mutatom be négy szempont alapján. A gazdaság alapításának az éve azért érdekes, mert a korábbi tapasztalatok szerint az önálló gazdaság megalapítása meghatározó kérdés, és sokat elárul a gazdálkodó gondolkodásáról, körülményeiről.²⁵ Feltételezhető, hogy a téveszek átalakulása, az 1992-es tévesztörvény előtt alapított gazdaságok tulajdonosainak kockázatvállala-

lási hajlandósága magasabb, mint azoké, akik csak az átalakulás után önállósodtak. A pályázati források elnyerését és a gazdaság méretét a tevékenység sikerességét mutató jelzőnek tekintem. A gazda életkora pedig segíti finomítani a megállapításaimat.

Azt láthatjuk, hogy azok a gazdaságok, amelyekben a mezőgazdasági tevékenység családi hagyomány is, egyszersemind a legrégebben alapított gazdaságok is, ugyanakkor ezek a legkisebb támogatási összeget elnyerő gazdaságok. Nem meglepő módon a gazdálkodók átlagéletkora itt a legmagasabb, az üzemméret pedig alatta marad a minta átlagának.

Ehhez hasonló azoknak a gazdálkodóknak a csoportja, akik maguk nem gazdálkodtak 1990 előtt, de a családjuk igen. Itt az üzemméret még kisebb, csak 51 hektárral rendelkeznek átlagosan, az elnyert támogatások összege valamivel nagyobb, de még mindig jelentősen a minta átlaga alatt marad, a gazdálkodók átlagéletkora pedig 55,8 év, a legalacsonyabb a négy csoportban.

A mintában a legkisebb csoport 45 főből áll. Ők azok a gazdák, akik maguk kezdtek gazdálkodásba 1990 előtt, de családjukból senki nem foglalkozott 1990 előtt mezőgazdasággal. Átlagéletkoruk 61,8 év, az átlagos birtokméret 64,8 hektár, valamivel a mintaátlag feletti érték, az elnyert támogatások összege 8,16 millió forint, ami jelentősen meghaladja a minta átlagát.

A legnagyobb gazdaságmérettel és a legjelentősebb támogatással azok a gazdák rendelkeznek, akiknek sem a családja, sem pedig ő maga nem rendelkezik gazdálkodói gyakorlattal. Átlagosan 87,8 hektáron gazdálkodnak, és 11,1 millió forint támogatással rendelkeznek. A gazdaságukat 1997-ben alapították, átlagéletkoruk 58,2 év.

1. táblázat. A gazdálkodási előzmények és a gazdaság jellemzői

	db.	Gazdaság alapítása*	Összes elnyert támogatás (ezer euró)*	Méret (ha)	Gazda életkora*
A család is és ő is gazdálkodott 1990 előtt	244	1990	13,515	56,0	65,2
A család gazdálkodott, a kérdezett nem 1990 előtt	446	1996	17,455	51,3	55,8
A családból csak a kérdezett gazdálkodott 1990 előtt	45	1991	24,72	64,8	61,4
Sem a család, sem a kérdezett nem gazdálkodott 1990 előtt	239	1997	33,667	87,8	58,2
	974	1996	20,969	62,1	59,0

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján.

*szignifikáns különbség

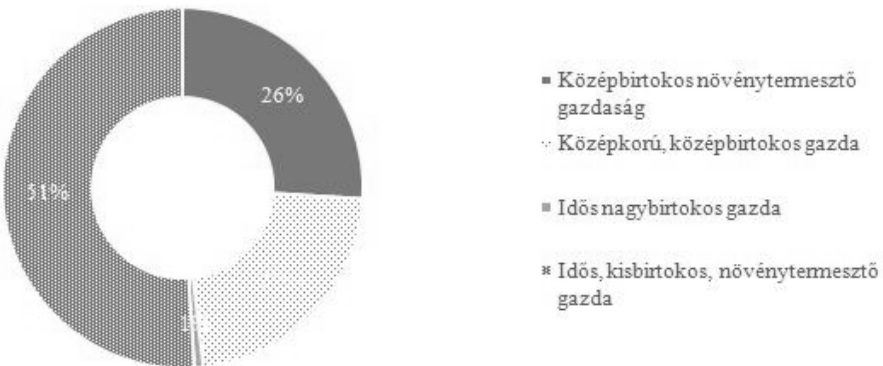
Amennyiben a pályázati forrásokhoz való hozzáférést és a gazdaság művelésében álló terület méretét tekintjük a gazdálkodási siker valamilyen jellegű fokmérőjének, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyéni és a családi gazdálkodási előzmények nem járulnak hozzá a mai sikerekhez. Minél erősebbek az egyéni és családi mezőgazdasági kötelek, annál alacsonyabb az elnyert támogatások összege. Hogy ellenőrizsem ezt a kijelentést, megfordítom a kérdést, és azt elem-

zem, hogy a különböző gazdaságtípusokra milyen korábbi gazdálkodási tapasztalatok, milyen családi előzmények jellemzőek.

Gazdálkodói típusok

■ Az elemzést egy olyan tipológián végzem, amelyet a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és profilja alapján készítettem K-means klaszter eljárással, majd pedig a kvalitatív kutatás eredményei alapján módosítottam, kibontottam a tipológia egyes alcsoportjait, és pontosabb leírást adtam arról, hogy mi jellemzi a gazdák gazdasághoz, vállalkozásokhoz való viszonyát, a gazdálkodói hagyományokat, a gazdálkodási technológiákat és az értékesítési, együttműködési hálózatokat. A kvalitatív elemzés arra is lehetőséget ad, hogy jobban megértsük, mely gazdálkodók jutnak a gazdálkodói sikert valamiképpen jelző pályázati összegekhez, ez együtt jár-e nagyobb gazdaságmérettel, modernebb eszközparkkal. Kik állítanak elő feldolgozott termékeket, mennyire jellemző a gazdálkodás a településekre újonnan beköltözők körében, mi jellemzi az innovatív megoldások felé forduló gazdálkodókat, és hogy mi módon kapcsolódnak ahhoz a községhez és közösséghez, amelyben élnek, gazdálkodnak.

2. ábra. Gazdaságtípusok Magyarországon az EU-csatlakozás után, a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és a gazdaság profilja alapján

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján

A fentiek szerint Magyarországon a rendszerváltozást követő átalakulás és az európai uniós csatlakozás után, a 2010-es évek elején, a mezőgazdaságból mint fő jövedelemforrásból megélő gazdálkodók között négy jellemző gazdaságtípus volt megtalálható: az örökösök, a nagygazdák, a kényszergazdálkodók és a birtokosok. A típusokat a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és a gazdaság profilja alapján alakítottam ki. A következőkben a négy típust mutatom be.

Jól látható, hogy a legnagyobb csoportot a kényszergazdálkodók jelentik, akik átlagosan 30,3 hektáron gazdálkodnak, jellemzően szántóföldi növénytermesztést folytatnak, és túl vannak a nyugdíjkorhatáron. Ők alkotják a minta 51%-át.

A legkisebb és legmagasabb átlagéletkorú csoport a nagybirtokosok csoportja, akik a minta kevesebb mint 1%-át alkotják. Esetükben az átlagos megművelt földterület 647,7 hektár, jellemzően szántóföldi növénytermesztéssel és kereskedelemmel is foglalkoznak, azaz ebben a csoportban találjuk az

	Méret (ha)	Legjellemzőbb üzemtípus	Gazda életkora
Örökösök	45,3	Növénytermesztő gazdaság	44,7
Nagygazdák	46,7	Vegyves gazdaság	58,2
Kényszergazdálkodók	30,3	Növénytermesztő gazdaság	66,4
Nagybirtokosok	647,1	Növénytermesztést és kereskedelmet végző gazdaság	67,7
Teljes minta	42,7	Növénytermesztő gazdaság	59

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. (100682) OTKA kutatás adatai alapján

integrátor szervezeteket, amelyek egy-egy térség kisebb, közepes gazdaságait ellátják a szükséges input anyagokkal, növényvédőszerrel, tápanyag-utánpótláshoz szükséges anyagokkal, vetőmagokkal, és rendelkeznek szárító-, szállító-kapacitással és értékesítési kapcsolatokkal.

A következő két csoport életkorában és a gazdaság profiljában tér el. Az örökösök átlagéletkora 44,7 év, átlagosan 45,3 hektáron gazdálkodnak, jellemzően különböző szántóföldi növényeket termelnek. A legfiatalabb átlagéletkorú csoportot teszik ki, a gazdálkodók valamivel több, mint negyedét, 26%-ot.

A nagygazdák aránya 22%. Átlagéletkoruk 58,2 év, azaz ez a csoport is erősen közelít a nyugdíjkorhatárhoz. Az átlagos birtokméret 46,7 hektár, ez valamivel meghaladja a teljes minta átlagát. A legjellemzőbb gazdaságtípus esetükben a vegyes gazdaság, azaz állattenyésztéssel és növénytermesztéssel egyaránt foglalkoznak.

Az alábbiakban a négy gazdaságtípus jellemzőit mutatom be hat szempont alapján: a jelenlegi jellemzők közül a pályázati támogatások mértékét és a foglalkoztatottak létszámát hasonlítom össze, valamint a gazdaság alapításának évét (ez egy átlagszám), az alapításkori méretét, a rendszerváltozás előtti gazdálkodási előzmény meglétét és a gazdaság akkori jellegét. Az 1990 előtti gazdaságoknak a kérdőív négy típusát különítette el: főállású egyéni gazdálkodó, részidős árutermelő kisüzem, részidős saját fogyasztásra termelő gazdaság, saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem.

Az örökösök gazdaságaikat átlagosan 1997-ben alapították, jobbára egy fő, a gazda részére biztosítanak megélhetést, és valamivel több, mint 4 millió forint pályázati forráshoz jutottak hozzá. A gazdaságok mérete 31 hektár volt átlagosan, azaz majd másfélszeresére nőttek az alapítás óta. 1990 előtt csak 12,45% gazdálkodott a mai fiatal gazdálkodóknak, de ha emellett a család gazdálkodási hagyományait is vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy közel háromnegyedük (74,4%) családjá folytatott valamilyen jellegű gazdálkodást. Jellemzően ez saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem volt.

A kvalitatív interjúk elemzése alapján pontosabban le lehet írni ezt a csoportot. A csoport tagjai fiatalabb korukból fakadóan gyakran képzetesebbek az átlagnál, nyitottabbak az új technológiákra, de kisebb szabadon befektethető tőkével rendelkeznek. Életmódjuk sok szempontból idézi a városi hasonló korúak életmódját. Gazdálkodásukat racionális gazdaságossági számítások

jellemzik, megbecsülik a szakértelmet, és felülvizsgálják a szüleik által folytatott mezőgazdasági gyakorlatot.

3. táblázat. A gazdaságtípusok jellemzői

	A gazdaság-alapítás éve	Foglalkoztatottak száma*	Összes elnyert támogatás (ezer euró)	Gazdaság mérete alapításkor (ha)*	1990 előtti üzem jellege	1990 előtt gazdálkodók aránya
Örökösök	1997	1,12	12,157	31,8	Saját	12,4
Nagygazdák	1993	1,40	14,86	23,2	fogyasztásra és eladásra	38,9
Kényszer-gazdálkodók	1994	1,10	7,093	18,6	termelő kisüzem	37,3
Nagybirtokosok	1995	4,14	100,433	268,7	---	28,6 (7 fő)
Teljes minta	1995	1,20	10,88	24,8		31,1

Saját szerkesztés a *Földből élők* című (100682) OTKA kutatás adatai alapján

*szignifikáns különbség

Egy sajátos részét alkotják ennek a csoportnak azok a jellemzően fiatal gazdák, akik tevékenységükkel valamilyen kicsi, de biztos piacot céloznak meg, például ökológiai minősítéssel rendelkező terméket állítanak elő, vagy valamilyen módon feldolgozzák a mezőgazdasági terményeket. Ezek a magasabb minőséget jelentő termékek jobban eladhatók. Közülük sokan nem vidéki származásúak, de a vidékiekre is jellemző, hogy hosszabb időt töltöttek szülőföldjüktől távolabb. Ebből fakad, hogy ugyan a városi életformával szemben határozzák meg magukat, de annak nagyon sok elemét megőrzik. Tevékenységük gyakran kiegészítő, saját fogyasztásra termelő gazdaságként indul, ami gyakran önálló megélhetést biztosító üzemmé válik az évek során. Nem ritkán együttműködnek helyi idegenforgalmi vállalkozókkal. Az örökösök általában tudatosan választanak lakhelyet, így a helyhez való kötődésük jelentős. Helyi beágyazottságuk változó, azt általában az idegenekkel szembeni távolságtartás jellemzi. Jellemző példák a fentiekben túl a helyi termék-előállítók, sajtőkészítők.

A *nagygazdák* üzeimeiket a téészek felbomlásakor alapították. Kisebb területen, 23 hektáron kezdtek, de azóta ezt megduplázták. E csoportban a gazda mellett szinte minden második esetben található alkalmazott. Az egy üzemre eső pályázati támogatások pedig meghaladják a 4,9 millió forintot 2004-13 között. 1990 előtt 38,9% gazdálkodott; az előző csoportbeli alacsony átlaggal szemben ennek az lehet az indoka, hogy a csoport átlagéletkora 14 évvel magasabb, mint az előzőnek. A család gazdálkodási hagyományait vizsgálva itt is azt láthatjuk, hogy majd háromnegyedükre (74,6%) jellemző volt valamilyen jellegű gazdálkodás, leggyakrabban saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem fenntartása.

Az interjúk elemzése alapján azt láthatjuk, hogy az idősebb nagygazdák egy része a rendszerváltás előtt közvetlenül a téészek átalakulása előtt (1992) elkezdtek önállósodni. Általában egy-egy kisebb területen indultak, vagy kiszerveztek egy-egy nyereségesebb üzemágot. A saját birtokaik mellett a roko-

nok, régi kollégák, ismerősök területeit is megművelik. A rendelkezésükre álló géppark elöregedett, korábbi évtizedek technológiáját idézi, ez pedig természettechnológiai problémákat eredményez. A rossz minőségű gépek, az elavult tudás, a szűkös anyagiak miatt időnként elmaradó tápanyag-utánpótlás miatt valamivel alacsonyabb a termésátlag, mint a nagybirtokosok gazdaságaiban. Ez utóbbi csoporttal gyakran szoros kapcsolatban vannak, mivel a beszerzési és értékesítési forrásaik ezekhez a gazdaságokhoz kötődnek, bár ez nem egyenlő felek közötti kapcsolatot jelent. Ebben a csoportban szintén jellemző a racionális kalkuláció, szakmai tudásuk pedig a nyolcvanas évekből származik. Ezek a gazdaságok jellemzően családi alapon szerveződnek, helyben beágyazottak, a gazdák megbecsült tagjai a helyi társadalomnak.

A *kényszergazdálkodók* üzeimeiket 1994-ben alapították, a téeszek átszervezése utáni években. Általában nincs alkalmazottjuk, nagyon alacsony pályázati összegekkel számolhatnak, a gazdaságok mérete alapításkor is alacsonyabb volt a mintaátlagnál, és a növekedés relatív és abszolút értelemben is e csoportban volt a legalacsonyabb. A gazdálkodási hagyományok az előző csoportéhoz hasonlóak, 37,3% foglalkozott 1990 előtt mezőgazdasággal, és 73,3% családjában voltak gazdálkodói hagyományok; leggyakrabban saját fogyasztásra és áruterelésre egyaránt termelő kisüzemek.

Alulnézetből tekintve erre a népes csoportra azt látjuk, hogy a rendszerváltás előtt alkalmazott volt valamilyen vidéki munkahelyen, esetleg egyenesen a téeszben. 1995 után hoztak létre önálló gazdaságot, mivel a téesz nem biztosította a megélhetést. Ezek a gazdaságok kevés és elavult gépekkel rendelkeznek, növénytermesztést végeznek, családilag szerveződve. Tudásukat a téeszben végzett munka során szerezték, így az egyre kevésbé ad megfelelő választ a mezőgazdaság mai kihívásaira. E csoportot is bizonytalan kereskedelmi kapcsolatok és kiszolgáltatott helyzet jellemzi, ugyanakkor ez a csoport helyben elfogadott és helyben beágyazott.

A *nagybirtokosok vagy befektetők* kisszámú csoportja eleve nagyméretű birtokkal rendelkezett a gazdaság alapításakor, amely birtokméretet megháromszorozták mára. Szintén kifejezetten magas, a minta átlagát majd tízszeresen meghaladó pályázati forrásokkal rendelkezik a csoport, az ide tartozó gazdaságok pedig átlagosan 4 főt alkalmaznak. A gazdálkodási hagyományaikról azonban kevés információval rendelkezünk, mivel a csoportba csak nagyon kevés gazdaság sorolható.

Interjúinkat elemezve azt láthatjuk, hogy a nagybirtokosok, befektetők egy része korábban nem foglalkozott mezőgazdasággal, külső, nem a mezőgazdaságban keletkezett forrásokat állít a mezőgazdasági tevékenység középpontjába. Kifejezetten fejlett technológiát használnak, a gazdálkodási hagyományoknak nincs jelentősége a gazdálkodásukban. Általában a növénytermesztés mellett kiegészítő tevékenységet (integráció) is folytatnak, amint erre feljebb is utaltam. Több településen is jelen vannak, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeznek, és hosszú távú földbérletek segítik a gazdálkodásukat. Szakképzett munkaerővel rendelkeznek, gyakran nem helyben élők, így nemritkán nem rendelkeznek a helyben élők pontos ismeretekkel arról, hogy kik ők. Ebből fakadóan helyi beágyazottságuk alacsony, és ők maguk sem kötődnek a közösségekhez, lokalitáshoz.

Következtetések

■ A tanulmányban azt vizsgáltam a nyolcvanas évek parasztpolgárosodásról, mezőgazdasági kisüzemek szerepéről szóló vitájához kapcsolódva, hogy a családi hagyományok, illetve a vállalkozói viselkedés elemei miként jelennek meg a mai magyarországi gazdálkodók mindennapi gyakorlataiban. Korábbi kutatások adatai alapján elemeztem, hogy az egyéni és családi előzmények mennyire vannak jelen a mai gazdálkodók és gazdaságok között, illetve létrehoztam egy gazdaságtipológiát, és elemeztem ezeket aszerint többek között, hogy a gazdálkodásnak milyen előzményei vannak.

A gazdaságok majd háromnegyedét olyan személy vezeti, aki maga is vagy a családjából valaki gazdálkodott 1990 előtt, ugyanakkor 26% új belépőnek számít. Ők mindenféle korábbi családi vagy egyéni tapasztalatok nélkül kezdtek gazdálkodni. A gazdaság mérete és az elnyert pályázati pénzek összege kifejezik az üzem gazdasági jelentőségét. Elemzésem azt mutatja, hogy az új belépők egyben a legnagyobb területhasználók, és a legtöbb támogatási összeg kedvezményezettjei. Eszerint tehát az egyéni és a családi gazdálkodási előzmények nem járulnak hozzá a mai sikerekhez.

A négy gazdaságtípust kevert módszertant használva alakítottam ki. Ezek a következők: az örökösök, a nagygazdák, a kényszergazdálkodók és a nagybirtokosok. A gazdaságtípusokat a gazdálkodó kora, a gazdaság mérete és profilja, a jellemző terméstechnológia és a gazdaságot körülvevő hálózatok jellege alapján alakítottam ki. A kevert módszertan lehetőséget ad a csoportok részletes leírására, és a mezőgazdaságon belüli kiterjedtségük vizsgálatára is.

Elemzésem alapján kijelenthető, hogy azok a ma működő gazdaságok, amelyek 1990 előtt is léteztek, a rendszerváltozás előtt saját fogyasztásra és értékesítésre is termelő üzemekként működtek, esetleg hasonló profilú részidős üzemek voltak, tehát jellemzően nagyobb, legalább részben árutermelő gazdaságok, nem pedig kicsi önellátó gazdaságok. Azt is láthatjuk, amit más forrásokból is tudunk, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók a társadalom erősen idősödő csoportját alkotják, és hogy a vizsgált mezőgazdasági üzemek a tévesz-törvény után, a téveszek felbomlásával egy időben születtek.

A nyolcvanas évek elméletei közül a mezőgazdasági üzemek vállalkozássá válását váró feltételezések²⁶ látszanak megvalósulni. A kutatás egyik korlátja, hogy azt nem tudjuk, mi lett a 30 évvel ezelőtti sikeres háztáji gazdaságokból, ugyanakkor az látható, hogy a nagybirtokos csoport, a mai magyar mezőgazdaság legnagyobb és legerősebb szereplőinek jelentős része nem a klasszikus háztájiból nőtt ki, hanem külső, nem a mezőgazdaságban megkeresett tőkét fektetett be ebben az ágazatban. A gazdák elöregedésével a családi hagyományok és örökletes gyakorlatok szerepe egyre csekélyebb, egyre inkább vállalkozói szemlélet, piaci hálózatok határozzák meg a gazdálkodói gyakorlatot. Érdemes megjegyezni, hogy kutatásunkban az üzemszerűen működő, megélhetést biztosító gazdaságokat elemeztük. A magyar társadalomban még mindig jelentős saját célra termelő gazdaságok esetében valószínűleg más elméletek magyarázhatják a mezőgazdasági tevékenységet.

A gazdák elöregedése és a nagybirtokos, befektető csoport jelenlétének erősödése ahhoz vezet, hogy a nagyobb, pályázati forrásokhoz jobban hozzáférő, több főt foglalkoztató gazdaságok nem helyben működnek, kevésbé kötődnek egy-egy helyi közösséghez, így a helyi ügyek alakításában is kevésbé vesznek részt, a tulajdonosok pedig nem a helyi társadalom tagjaként jelennek meg.

Tehát a gazdaságilag igazán sikeres, külső munkaerőt is foglalkoztató mezőgazdasági vállalkozások nem kötődnek a helyi társadalomhoz, azaz nem részei a helyi középosztálynak. A helyi közösséghez kötődő, a helyi középosztály részét képező gazdák gazdasági értelemben kevésbé sikeresek, és bár feltehetően megbecsült tagjai a közösségnek, gazdasági befolyásuk csekélyebb. Ennek hatását a helyi folyamatokra további kutatásokkal lehet feltárni. Szintén további kutatási feladat a vidéki középosztályok és a mezőgazdaság kapcsolatainak leírása, amelynek során lehetőség nyílik a dolgozat elején kényszerűen nyitva hagyott kérdések megválaszolására is.

■ JEGYZETEK

- Némédi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 1985.
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György: *Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport* 2014. TÁRKI, Bp., 2014. 204-226; Csoba Judit: „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle* 2010. 20. évf. 1. sz. 26–50; Csáki Csaba – Jámbor Attila: *The impact of EU accession: lessons from the agriculture of the new member states*. *Post-Communist Economies* 2013. 25. évf. 3. sz. 325–342; Popp József – Jámbor Attila: How consistent is the new common agricultural policy with the challenges it faces? *Society and Economy* 2015. 37. évf. 2. sz. 225–243.
- Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Bp., 2016.; Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum, Bp., 2008. Elérhetőség: http://www.rkk.hu/rkk/kefi/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Kiss Márta: *A helyitemék-előállítás szerepe és típusai szatmári és zalai LEADER-programok példája alapján*. In: Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Argumentum, Bp., 2016. 255-278.
- Csurgó Bernadett – Megyesi Boldizsár: *Local food production and local identity: interdependency of development tools and results*. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* 2015. 3. különszám. 167-182; Uók: *Képzelt különbségek: a városi és vidéki közösségek, társas kapcsolatok kvantitatív vizsgálata*. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* 2016. 3. sz. 48-65; Csurgó Bernadett – Szatmári Anita: *Vidéki kultúra, helyi közösség és lokális identitás: A kulturális örökség szerepe a lokális identitásépítésben és a helyi közösségfejlesztésben Hajdúdorogon és Hajdúhadházon*. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat* 2014. 3. sz. 33–51.
- Molnár Ágnes: *Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán*. *Korall* 2005. 19-20. sz. 190–217. 196.
- Uo. 194.
- Uo. 197.
- Uo. 197-198. A kérdést részletesen tárgyalom egy korábbi írásomban: Megyesi Boldizsár: *A falvak és a mezőgazdasági termelés átalakulásának néhány aspektusa a rendszerváltozás után Magyarországon*. In: Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon*. *Mundus Novus*, Bp., 2010. 144–162.
- Juhász Pál: *Polgárosodás*. Századvég 1991. 177-180. (A továbbiakban Juhász 1991)
- Szelényi Iván: *A harmadik út*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992.
- Márkus István: *Az utóparasztság arcképe*. *Szociológia* 1973. 2. évf. 56–67. (A továbbiakban Márkus 1973); Márkus István: *A hazai mezőgazdasági kisártermelés az 1960-70-es években*. *Társadalmi feltételek és következmények*. Századvég 1991. 2-3. sz. 193–205.
- Kovács Imre: *Termelők és vállalkozók*. Bp., 1988. (A továbbiakban Kovács 1988); Uó: *A polgárosodás fogalomértelmezéséhez*. Századvég 1991. 2-3. sz. 217-229. (A továbbiakban Kovács 1991)
- Pierre Bourdieu: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- Kovács 1988, 1991; Juhász 1991; Márkus 1973.
- Benda Gyula: *Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások*. Hozzászólás Kovács Imre és Valuch Tibor tanulmányához. Századvég 2003. 4. sz. 99-102.
- Csíte András: *Polgárosodás-elméletek és polgárosodás viták*. *Szociológiai Szemle* 1997. 3. sz. 117-137.
- Kovács Imre: *A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban*. Századvég 2003. 2. sz. 41-65.
- Dupcsik Csaba: *Visszapillantva: A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete*. In: Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – LHarmattan, Bp., 2018. 37-54. (A továbbiakban Dupcsik 2018)
- Juhász 1991.
- Dupcsik 2018.
- Robert K. Yin: *Case study research. Design and methods*. Sage Publications, Thousand Oaks – London – New Delhi, 1994.
- Steinar Kvale: *Ten Standard Objections to Qualitative Research*. *Interviews. Journal of Phenomenological Psychology* 1994. 25. évf. 147–173.
- Kovács Imre: *A vidék az ezredfordulón: A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Bp., 2012; Kovács Imre – Megyesi Boldizsár: *A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében*. Erdélyi Társadalom 2018. 16. évf. 1. sz. 83–104.
- Csíte András – Kovács Imre: *Vidéki történet*. In: Kovács Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Bp., 2002. 219–309.
- Pl. Juhász 1991.